

Szymon Murek*

Czym jest utworzenie wspólnego przedsiębiorcy? Uwagi na kanwie wyroku Sądu Ochrony Konkurencji i Konsumentów z 21 listopada 2022 r., XVII AmA 11/21 (*Gazprom*)

Spis treści

- I. Wprowadzenie
- II. Stan faktyczny sprawy
- III. Omówienie stanowiska Sądu Ochrony Konkurencji i Konsumentów
- IV. Uwagi autora i podsumowanie

Streszczenie

Artykuł dotyczy wyroku Sądu Ochrony Konkurencji i Konsumentów w sprawie z odwołania od decyzji Prezesa UOKiK w sprawie *Nord Stream 2 (Gazprom i inni)*. Omawia przede wszystkim stanowisko sądu co do rodzajów transakcji stanowiących utworzenie wspólnego przedsiębiorcy, koncepcję obejścia prawa na gruncie ustawy o ochronie konkurencji i konsumentów, a także polityczny i ekonomiczny wymiar sprawy.

Słowa kluczowe: koncentracja; utworzenie wspólnego przedsiębiorcy; joint venture; Nord Stream 2.

JEL: K21, K42

I. Wprowadzenie

Bodaj żadna z decyzji wydanych w ostatnich latach przez Prezesa Urzędu Ochrony Konkurencji i Konsumentów (dalej: UOKiK lub Urząd) nie spotkała się z takim zainteresowaniem społecznym, jak wyrok Sądu Ochrony Konkurencji i Konsumentów w sprawie z odwołania od decyzji Prezesa UOKiK w sprawie *Nord Stream 2 (Gazprom i inni)*. Emocje te były podzielane zarówno przez praktyków prawa konkurencji (których interesowały przede wszystkim rozważania dotyczące definicji „koncentracji” w prawie polskim), jak i osoby niezwiązane bliżej z zagadnieniami antymonopolowymi, które elektryzował jednak geopolityczny kontekst sprawy. Nie ulega wątpliwości, że polski rząd od lat w sposób negatywny odnosił się do projektu budowy gazociągu Nord Stream 2 i podejmował szereg wysiłków dyplomatycznych, mających opóźnić lub utrudnić uruchomienie

* LL.M. (Queen Mary University of London); adwokat izby warszawskiej, senior associate w dziale prawa konkurencji kancelarii Sołtysiński, Kawecki & Szlęzak. ORCID: 0000-0002-0285-0362. Za pomoc w przygotowaniu artykułu autor chciałby podziękować p. Oskarowi Borzymowi – studentowi prawa na Uniwersytecie Warszawskim.

przesyłu gazu drugą nitką gazociągu Nord Stream (NKU, 2021). Było to spowodowane możliwym osłabieniem roli Polski jako państwa tranzytowego dla gazu ziemnego sprowadzanego z Rosji do krajów Europy Zachodniej, ale również generalnymi obawami o zacieśnienie europejskiej współpracy gospodarczej z Federacją Rosyjską (Jakóbiak, 2021).

Na płaszczyźnie prawnej należy jednak zdecydowanie oddzielić ocenę budowy infrastruktury służącej do przesyłu gazu przez spółkę akcyjną prawa szwajcarskiego – Nord Stream 2 AG (dalej: NS2 AG) z siedzibą w Zug – od rozstrzygnięcia czy założenie NS2 AG stanowiło utworzenie wspólnego przedsiębiorcy (tj. jedną z form koncentracji wskazanych w artykule 13 ust. 2 ustawy z 16 lutego 2007 r. o ochronie konkurencji i konsumentów; dalej: uokik¹). W mojej ocenie istotna część publicznej debaty na temat słuszności podjęcia interwencji administracyjnej przez Prezesa UOKiK dotyczyła oceny samego projektu budowy drugiej nitki gazociągu Nord Stream. O ile oczywiście nie sposób pominąć politycznego i ekonomicznego wymiaru tego projektu, o tyle w kontekście działań podjętych przez UOKiK warto jednak skupić się na najistotniejszej kwestii – tj. rozstrzygnięciu czy działania podjęte przez Gazprom i europejskich konsorcjantów rzeczywiście doprowadziły do utworzenia wspólnego przedsiębiorcy w rozumieniu uokik, czyli podlegały obowiązkowi uzyskania zgody organu antymonopolowego.

II. Stan faktyczny sprawy

Źródłem sprawy, w której Sąd Ochrony Konkurencji i Konsumentów (dalej: SOKiK) wydał komentowany wyrok², należy upatrywać już w roku 2015. Pod jego koniec do UOKiK wpłynął wniosek o wyrażenie zgody na dokonanie koncentracji przedsiębiorców, polegającej na utworzeniu wspólnego przedsiębiorcy przez PAO Gazprom (Federacja Rosyjska), E.ON Global Commodities SE (później „Uniper Global Commodities SE”, Niemcy), ENGIE SA (Francja), OMV Nord Stream II Holding AG (Szwajcaria), Shell Exploration and Production (LXXI) B.V. (Holandia) oraz Wintershall Nederland B.V. (Holandia) (dalej łącznie: konsorcjanci). Zamiarem przedsiębiorców było objęcie utworzenia spółki prawa szwajcarskiego, w której wszyscy konsorcjanci mieli objąć udziały. Działalność nowo utworzonego przedsiębiorcy miała obejmować w szczególności zaprojektowanie, finansowanie, budowę oraz eksploatację dwóch równoległych rurociągów podmorskich z rosyjskiego wybrzeża Morza Bałtyckiego do punktu wyjścia nieopodal Greifswald w Niemczech. Za pomocą rurociągów pochodzący z Federacji Rosyjskiej gaz ziemny miał być przesyłany do europejskich odbiorców.

Po kilku tygodniach Prezes UOKiK wydał postanowienie o przedłużeniu o cztery miesiące terminu zakończenia sprawy – została wszczęta tak zwana druga faza postępowania. W ocenie organu zaszła konieczność przeprowadzenia badania rynkowego wpływu planowanej transakcji na polski rynek dostaw gazu wyższego szczebla, w tym m.in. zapoznanie się z opiniami uczestników i regulatora rynku. W komunikacie wskazano na konieczność zbadania dokładnej pozycji rynkowej Gazpromu oraz przyszłej możliwości podjęcia przez tę spółkę działań w odniesieniu do innych podmiotów³. Prezes UOKiK nie wskazał przy tym na pozostałych konsorcjantów, a jedynie na PAO Gazprom.

¹ Ustawa z dn. 16.02.2007 r. o ochronie konkurencji i konsumentów (tj. Dz. U. 2021, poz. 275 z późn. zm.).

² Wyr. SOKiK z 21.11.2022 r., XVII AmA 11/21 (LEX nr 3446794).

³ Komunikat Prezesa UOKiK z 4.02.2016, Pozyskano z: https://uokik.gov.pl/aktualnosci.php?news_id=12171 (6.03.2023).

Po upływie kolejnych kilku miesięcy organ wydał zastrzeżenia wobec koncentracji, uzasadniając je posiadaną przez Gazprom pozycją dominującą na polskim rynku dostaw gazu ziemnego, która zostałaby jeszcze umocniona, jeśli doszłoby do wyrażenia zgody na planowaną koncentrację. Poza odwołaniem się do umocnienia pozycji dominującej Prezes UOKiK nie przedstawił przy tym właściwie żadnej argumentacji dotyczącej domniemanej teorii szkody – to jest na czym dokładnie miałyby polegać istotne ograniczenie konkurencji na rynku, stanowiące zgodnie z art. 19 uokik jedyną przesłankę do wydania decyzji zakazującej dokonanie koncentracji⁴. Konsorcjanci niezwłocznie dokonali wycofania wniosku koncentracyjnego, chcąc prawdopodobnie uniknąć wydania przez organ spodziewanej decyzji negatywnej. W konsekwencji postępowanie administracyjne zostało umorzone, a konsorcjanci nie uzyskali wymaganej zgody polskiego organu antymonopolowego na utworzenie wspólnego przedsiębiorcy.

W obliczu braku uzyskania zgody UOKiK, Gazprom i pozostałe koncerny rozpoczęły realizację nowego projektu. W nowym planie biznesowym spółka NS2 AG miała pozostać podmiotem zaangażowanym w zaprojektowanie, finansowanie, budowę oraz eksploatację gazociągu. Kluczowa zmiana polegała jednak na zmianie struktury udziałowej tego podmiotu – tj. jedynym udziałowcem miał zostać Gazprom, a pozostali konsorcjanci mieli zaangażować się w przedsięwzięcie, zawierając z NS2 AG umowy finansowania. W oficjalnym komunikacie Urząd poinformował, że ocenia zmianę parametrów transakcji jako próbę obejścia obowiązku uzyskania zgody na dokonanie koncentracji⁵. Postępowanie wszczęte przez organ miało więc na celu ustalenie czy konsorcjanci w istocie dokonali utworzenia wspólnego przedsiębiorcy bez wymaganej zgody. Po trwającym ponad dwa lata postępowaniu⁶ organ orzekł, że za pomocą zawartych umów finansowania konsorcjanci osiągnęli ten sam cel biznesowy, którym był objęty pierwotny zamiar koncentracji, wobec czego świadomie dokonali utworzenia wspólnego przedsiębiorcy bez zgody UOKiK. Z tego powodu organ zdecydował o nałożeniu maksymalnych możliwych kar pieniężnych na konsorcjantów, których wysokość przekroczyła 29 miliardów złotych. Nakazał również przedsiębiorcom rozwiązanie umów finansowania⁷.

Według mojej najlepszej wiedzy jest to najwyższa kara pieniężna nałożona kiedykolwiek przez jakiegokolwiek antymonopolowy organ na świecie – przewyższająca nawet głośne decyzje Komisji Europejskiej dotyczące Google⁸.

⁴ Komunikat Prezesa UOKiK z 22.07.2016, Pozyskano z: https://uokik.gov.pl/aktualnosci.php?news_id=12476 (6.03.2023).

⁵ Komunikat Prezesa UOKiK z 9.05.2018 r. Pozyskano z: https://uokik.gov.pl/aktualnosci.php?news_id=14322 (6.03.2023).

⁶ *Nota bene* – w trakcie którego dwóch konsorcjantów zostało ukaranych drakońskimi karami pieniężnymi za brak współpracy z UOKiK. Zob. dec. Prezesa UOKiK z 7.11.2019 r., DKK-217/2019 (*Engie Energy Management Holding Switzerland AG*), w której nałożono karę pieniężną w wysokości 172 milionów złotych; dec. Prezesa UOKiK z 29.07.2020 r., DKK-141/2020 (*PJSC Gazprom*), w której nałożono karę pieniężną w wysokości 213 milionów złotych.

⁷ Dec. Prezesa UOKiK z 6.10.2020 r., DKK-178/2020 (*PJSC Gazprom, Uniper Gas Transportation & Finance B.V., Engie Energy Management Holding Switzerland AG, OMV Gas Marketing Trading & Finance B.V., Shell Exploration and Production (LXXI) B.V., Wintershall Dea Nederland Transport and Trading B.V.*).

⁸ Dec. KE z 27.06.2017 r., AT.39740 (*Google Shopping*), w której nałożono karę pieniężną w wysokości 2,42 miliarda euro; dec. KE z 18.07.2018 r., AT.40099 (*Google Android*), w której nałożono karę pieniężną w wysokości 4,34 miliarda euro.

III. Omówienie stanowiska Sądu Ochrony Konkurencji i Konsumentów

Ukarane podmioty złożyły odwołania od decyzji UOKiK. Podniesiono przede wszystkim następujące argumenty:

- a) NS2 AG od początku posiadało i miało nadal posiadać tylko jednego akcjonariusza, wobec czego nie może być mowy o „utworzeniu wspólnego przedsiębiorcy”, skoro domniemane joint venture stanowi w istocie spółkę, w której 100% udziałów posiada Gazprom;
- b) zawarcie umów finansowania nie stanowi formy koncentracji wskazanej w art. 13 uokik, a zatem nie wymaga zgody UOKiK, a uprawnienia przyznane podmiotom finansującym są dalekie od uprawnień, które przysługiwałyby im, gdyby zgodnie z pierwotnie zgłoszonym Urzędowi zamiarem stali się udziałowcami NS2 AG;
- c) UOKiK nie zbadał dostatecznie skutków rynkowych domniemanej koncentracji, posiłkując się jedynie danymi historycznymi, wobec czego nie wykazał, że domniemana koncentracja mogłaby doprowadzić do istotnego ograniczenia konkurencji;
- d) decyzja miała charakter precedensowy – to znaczy Urząd nie wydał nigdy wcześniej decyzji stwierdzającej, że do utworzenia wspólnego przedsiębiorcy może dojść przy braku objęcia udziałów w rzekomym joint venture przez więcej niż jednego przedsiębiorcę ani nie komunikował możliwości przyjęcia takiej interpretacji we własnych Wyjaśnieniach w sprawie kryteriów i procedury zgłaszania zamiaru koncentracji Prezesowi UOKiK z 2015 r. (dalej: Wyjaśnienia)⁹.

W wyroku z 21 listopada 2022 r. (sygn. akt XVII AmA 11/21) SOKiK uchylił zaskarżoną decyzję w całości i stwierdził, że została wydana z rażącym naruszeniem prawa. Warto zaznaczyć, że w tym samym dniu sąd wydał również tożsame wyroki w sprawach z odwołań innych niż Gazprom konsorcjantów – tj. SOKiK konsekwentnie przyjął, że żaden z przedsiębiorców nie przeprowadził koncentracji bez wymaganej zgody UOKiK¹⁰.

W dosyć lakonicznym uzasadnieniu SOKiK przyjął, że powód nie utworzył wspólnego przedsiębiorcy, wobec czego nie był zobligowany do uzyskania zgody na przeprowadzenie koncentracji – co przesądziło o przyjęciu, że decyzja została wydana z rażącym naruszeniem prawa i skutkowało jej uchyleniem.

Sąd odwołał się w uzasadnieniu do definicji przedsiębiorcy wynikającej z art. 4 pkt 1 uokik – tj. w ocenie SOKiK „utworzenie przedsiębiorcy” należy interpretować wąsko – tj. nie jest utworzeniem przedsiębiorcy zawiązanie określonej struktury prawnej (w tym przypadku umów finansowania), które nie prowadzi do powołania nowego podmiotu będącego „przedsiębiorcą” w rozumieniu uokik. SOKiK w analizie prawnej poszedł jednak krok dalej i wskazał, że wewnętrznie sprzeczne jest twierdzenie pozwanego, jakoby konsorcjanci utworzyli wspólnego przedsiębiorcę, skoro podmiot ten (NS2 AG) w dacie zawarcia umów finansowania już istniał.

Na uwagę zasługują również rozważania SOKiK dotyczące rzekomego obejścia prawa przez konsorcjantów. Zdaniem sądu bez znaczenia pozostaje czy zrealizowali oni pierwotny cel utworzenia joint venture, a nadrzędną zasadą w obrocie pozostaje gwarantowana konstytucyjnie zasada wolności gospodarczej, odstępstwo od której wymaga formy ustawowej oraz wystąpienia

⁹ <https://uokik.gov.pl/download.php?id=1269>

¹⁰ Wyr. SOKiK z 21.11.2022, XVII AmA 12/21 (LEX nr 3446791); wyr. SOKiK z 21.11.2022, XVII AmA 13/21 (LEX nr 3446792); wyr. SOKiK z 21.11.2022, XVII AmA 14/21 (LEX nr 3446793); wyr. SOKiK z 21.11.2022, XVII AmA 15/21 (LEX nr 3447252); wyr. SOKiK z 21.11.2022, XVII AmA 16/21 (LEX nr 3447254).

ważnego interesu publicznego. Skoro art. 13 uokik nie zawiera żadnego ograniczenia dla przedsiębiorców w zakresie realizacji celów gospodarczych, przyjęcie prawnie dopuszczalnej formy ich wypełnienia nie może być uznane za „obejście prawa”, lecz jest działaniem w sferze dozwolonej prawem. W konsekwencji, w ocenie sądu należało przyjąć, zgodnie z art. 7 Konstytucji RP, że organy administracji (w tym UOKiK) mogą działać wyłącznie na podstawie i w granicach prawa. Podjęcie działań przeciwdziałających skutkom obejścia prawa nie posiada zdaniem SOKiK waloru przyznanej ustawowo kompetencji, a więc nie mieściło się w dopuszczalnym zakresie działania „na podstawie i w granicach prawa”.

Warto zauważyć również, że SOKiK pominął przy tym w analizie rozważania na temat skutków rynkowych domniemanej koncentracji i nie odniósł się do szerokiego materiału dowodowego w tym zakresie, przyjmując, że skoro nie doszło do utworzenia wspólnego przedsiębiorcy, kwestia ta pozostaje irrelevantna dla treści wyroku.

IV. Uwagi autora i podsumowanie

Bezsprzecznie najistotniejszą częścią wyroku jest wyraźne podkreślenie przez SOKiK, że zawarcie umów finansowania nie może zostać uznane za działanie tworzące wspólnego przedsiębiorcę ani za obejście prawa, które *de facto* prowadzi do tych samych skutków rynkowych. W mojej ocenie przyjęcie odmiennego stanowiska przez SOKiK sankcjonowałoby precedensowe i bardzo daleko idące stanowisko organu, które mogłoby mieć niezwykle istotne skutki dla obrotu gospodarczego – na przykład w kontekście powszechnych umów finansowania, w których instytucje finansowe udzielają przedsiębiorcom pożyczek. Wydaje się, że czytelną i akceptowalną granicą między utworzeniem wspólnego przedsiębiorcy a podjęciem innej formy współpracy gospodarczej, która nie wymaga zgłoszenia UOKiK, jest objęcie udziałów przez więcej niż jednego przedsiębiorcę w tworzonej spółce. Moim zdaniem SOKiK zajął w tym kontekście racjonalne stanowisko, które jest w dodatku zgodne z wieloletnią i ustabilizowaną praktyką samego Urzędu (Skoczny, 2014, komentarz do art. 13).

Nie sposób jednak nie zauważyć, że w uzasadnieniu wyroku sąd wykonał jeszcze dodatkowy krok – tj. wprost wskazał, że nie mogło dojść do utworzenia wspólnego przedsiębiorcy, skoro spółka, która w ocenie Urzędu miała nim być, istniała już w momencie zawierania umów finansowania:

„Pozwany w toku postępowania administracyjnego nie ustalił nawet kiedy powstała spółka (...), jaką przyjęła formę prawną i jaka była jej siedziba, a więc podstawowej przesłanki dla wykazania naruszenia obowiązku wynikającego z art. 13 ust. 1 w zw. z art. 13 ust. 2 pkt 3 ustawy o ochronie konkurencji i konsumentów. Równocześnie z ustaleń Prezesa UOKiK wynika, że spółka o takiej nazwie była stroną umów zawartych w dniu (Tajemnica przedsiębiorstwa) (...), (...), (...), (...) i (...), a zatem w dacie zarzucanej koncentracji już istniała. Co więcej, nabycie udziałów w tej spółce było przedmiotem zgłoszenia wniosku o zgodę na dokonanie koncentracji z dnia 8 grudnia 2015 r. Logicznie sprzeczne z tym jest więc twierdzenie pozwanego, że powyższe umowy zmierzały dopiero do jej utworzenia, skoro spółka (...) istniała jeszcze przed podpisaniem umów z dnia (Tajemnica przedsiębiorstwa)”.

W mojej ocenie uprawniony jest więc wniosek, że SOKiK w analogiczny sposób oceniłby sytuację, w której przedsiębiorcy następczo nabywaliby udziały w istniejącym podmiocie (a nie zawierali umowy finansowania). Teza ta podważa wieloletnią interpretację i praktykę UOKiK w zakresie oceny zamiaru koncentracji przedsiębiorców, wprost wskazaną w Wyjaśnieniach. Dokument ten wskazuje, że w ocenie Urzędu: „Do utworzenia wspólnego przedsiębiorcy dojdzie w wypadku, gdy spółka już istniejąca w ramach grupy kapitałowej jednego z założycieli nie prowadziła dotychczas działalności lub też gdy, po dokonaniu koncentracji spółka ta zamierza istotnie zmienić lub rozszerzyć przedmiot działalności”¹¹. Usankcjonowanie tak wąskiej interpretacji art. 13 ust. 2 pkt 3 uokik przez SOKiK oznaczałoby, że istotna zmiana lub rozszerzenie przedmiotu działalności wspólnego przedsiębiorcy (np. poprzez rozpoczęcie działalności na nowych rynkach produktowych) nie podlegałyby już zgłoszeniu zamiaru koncentracji¹².

Komentowany wyrok z jednej strony utrzymuje więc bezpieczny i ugruntowany *status quo*, w którym „wspólny przedsiębiorca” może być utworzony jedynie w przypadku objęcia udziałów w spółce przez więcej niż jednego udziałowca. Z drugiej jednak – kwestionuje praktykę Urzędu dotyczącą oceny koncentracji, w których dochodzi do zmiany formy działalności wspólnego przedsiębiorcy. Wyczekuję wyroku Sądu Apelacyjnego, który najprawdopodobniej poruszy tę kwestię, jak również tego, czy wyrok SOKiK wpłynie na zaktualizowanie Wyjaśnień oraz w jakim stopniu zmieni praktykę przedsiębiorców co do zgłoszeń zamiaru koncentracji.

Swoiste *postscriptum* dla realizacji celu gospodarczego przez konsorcjantów napisała polityka – tj. inwazja Federacji Rosyjskiej na Ukrainę i będące jej następstwem decyzje polityczne i gospodarcze. Pierwszym krokiem utrudniającym start projektu Nord Stream 2 było wycofanie przez niemieckie Federalne Ministerstwo Gospodarki i Klimatu wcześniej złożonego raportu o braku zagrożenia dla bezpieczeństwa dostaw, w wyniku czego niemiecka Federalna Agencja Sieci zatrzymała proces certyfikacji gazociągu Nord Stream 2. Bez tej certyfikacji instalacja gazociągu nie mogła zostać uruchomiona (Business Insider Polska, 2022). W dalszej kolejności, rosyjska agresja skłoniła rządy państw członkowskich UE do przyspieszenia działań na rzecz zerowej emisji dwutlenku węgla netto, w tym poprzez odejście od zakupów rosyjskiego gazu¹³. Podważyło to ekonomiczne argumenty przemawiające za uruchamianiem gazociągu i właściwie uniemożliwiło wszelkie perspektywy politycznego wsparcia wewnątrz UE – w tym Niemiec – dla jego uruchomienia. Również sama spółka NS2 AG, która miała być w ocenie UOKiK wspólnym przedsiębiorcą, wpadła w poważne kłopoty finansowe, które doprowadziły do uruchomienia postępowania w sprawie upadłości (PAP, 2022). Dodatkowo, we wrześniu 2022 r. doszło do uszkodzenia samego gazociągu, prawdopodobnie na skutek celowych działań sabotażowych (Kardaś, Łoskot-Strachota i Łochowski, 2022).

Powyższe okoliczności, w połączeniu z niesprzyjającym klimatem politycznym do rozwijania relacji gospodarczych państw zachodnioeuropejskich z Rosją, poddają w wątpliwość możliwość uruchomienia gazociągu Nord Stream 2 w dającej się przewidzieć przyszłości. Jak wskazałem powyżej, SOKiK nie odniósł się w zasadzie do skutków rynkowych domniemanej koncentracji,

¹¹ Wyjaśnienia, s. 20.

¹² Warto odnotować, że podejście SOKiK jest bliższe interpretacji Komisji Europejskiej dotyczącej zgłoszeń zamiaru przedsiębiorców – tj. nie wymaga zgody Komisji Europejskiej sama „istotna zmiana lub rozszerzenie przedmiotu działalności wspólnego przedsiębiorcy”.

¹³ Komisja Europejska, *REPowerEU: przystępna cenowo, bezpieczna i zrównoważona energia dla Europy*. Pozyskano z: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/european-green-deal/repowereu-affordable-secure-and-sustainable-energy-europe_pl (6.03.2023).

przyjmując, że w ogóle do niej nie doszło. Interesujące byłoby jednak zapoznanie się w obecnej sytuacji z rozważaniami SOKiK w kontekście obiektywnego braku możliwości wystąpienia skutków rynkowych domniemanej koncentracji. Nieco teoretyzując, jeśli celem decyzji miało być zapobieżenie negatywnym skutkom rynkowym uruchomienia drugiej nitki gazociągu Nord Stream, to drastyczna zmiana okoliczności gospodarczych, która zaszła w okresie między wydaniem decyzji a wyroku, powinna być wzięta pod uwagę przez sąd, gdyby ten miał przyjąć, że do utworzenia wspólnego przedsiębiorcy jednak doszło.

Bibliografia

- Banasiński, C. i Piontek, E. (red.). (2009). *Ustawa o ochronie konkurencji i konsumentów. Komentarz*. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Business Insider Polska. (2022, 22 lutego). *Niemcy wstrzymują certyfikację Nord Stream 2. „Bardzo ciężkie dni i godziny dla Europy”*. Business Insider. Pozyskano z: <https://businessinsider.com.pl/gospodarka/niemcy-wstrzymuja-certyfikacje-nord-stream-2-bardzo-ciezkie-dni-i-godziny-dla-europy/p0qzhcz> (6.03.2023).
- Jakóbk, W. (2021, 26 lipca). *Jakóbk: Bajka o Polsce, co Nord Stream 2 nie chciała*. Biznes Alert. Pozyskano z: <https://biznesalert.pl/nord-stream-2-gazociag-jamalski-pieremyczka-energetyka-gaz/> (6.03.2023).
- Kardaś, Sz., Łoskot-Strachota, A. i Żochowski, P. (2022, 29 września). *Dywersja na gazociągach Nord Stream 1 i Nord Stream 2*. Ośrodek Studiów Wschodnich. Pozyskano z: <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2022-09-29/dywersja-na-gazociagach-nord-stream-1-i-nord-stream-2> (6.03.2023).
- NKU. (2021, 26 lipca). *Nord Stream 2 krajową udreką. „Inwestycja wbrew interesom Polski”*. Money.pl. Pozyskano z: <https://www.money.pl/gospodarka/nord-stream-2-krajowa-udreka-inwestycja-wbrew-interesom-polski-6665336863238912a.html> (6.03.2023).
- PAP. (2022, 1 marca). *Spółka Nord Stream 2 AG ogłosiła upadłość*. *Dziennik Gazeta Prawna*. Pozyskano z: <https://www.gazetaprawna.pl/wiadomosci/swiat/artykuly/8369855,spolka-nord-stream-2-ag-oglosila-upadlosc.html> (6.03.2023).
- Skoczny, T. (red.). (2014). *Ustawa o ochronie konkurencji i konsumentów. Komentarz*. Warszawa: C.H. Beck.